

*Agata Dąbrowska** <https://orcid.org/0000-0001-9708-0657>

ROLA FILOZOFII PRAWA W PODEJMOWANIU DECYZJI SĘDZIOWSKIEJ – ROZWAŻANIA W OPARCIU O FILOZOFIĘ GUSTAVA RADBRUCHA

Streszczenie. Niniejszy artykuł ma na celu poruszenie problematyki filozofii prawa i jej wpływu na kształtowanie decyzji sędziowskiej na tle filozofii Gustava Radbrucha. Niejednokrotnie w sposób nieświadomy to przyjmowana przez sędziego postawa filozoficzna wobec prawa determinuje sposób wykładni norm, co wpływa na decyzję finalną. Poprzez analizę filozofii Gustava Radbrucha i zestawienie jej z poglądami Hansa Kelsena dowiedzione zostanie, że poglądy filozoficzne sędziów nie pozostają bez znaczenia dla decyzji sędziowskiej. Do uwidocznienia wspomnianego problemu zostanie wykorzystana analiza artykułu Lona Fullera „sprawa grotolazów”. Posłuży ona do przedstawienia zależności między przyjmowaniem pozytywistycznego paradygmatu a wykładnią formalistyczną, a także paradygmatów realistycznych lub prawnaturalnych a wykładnią antyformalistyczną.

Zatem aby wykazać, że filozofia prawa jest czynnikiem wpływającym na decyzję sędziowską podjęte zostaną dwa zasadnicze problemy – przemiany myśli filozoficzno-prawnej pod wpływem wydarzeń historycznych oraz korespondencja między filozofią prawa a sposobem prowadzenia wykładni przez sędziów.

Słowa kluczowe: filozofia prawa, pozytywizm prawniczy, prawo natury, decyzja sędziowska, Gustav Radbruch.

THE IMPORTANCE OF THE PHILOSOPHY OF LAW IN JUDICIAL DECISION – CONSIDERATIONS BASED ON THE PHILOSOPHY OF GUSTAV RADBRUCH

Abstract. This article aims to discuss the influence that personal views on philosophy of law held by individual judges exerts on their judicial decisions in a connection with philosophy of Gustav Radbruch. Commonly, the subconscious philosophical position held by the judge towards the law determines the statutory interpretation and, thus, the final decision. Through the juxtaposition of Gustav Radbruch's and Hans Kelsen's schools of thinking, it is proven that philosophical outlook of the judges is very much relevant for the process of making judicial decisions. Lon Fuller's notorious article "The Case of Speluncean Explorers" is used to illustrate the problem and demonstrate the causality between accepting the positivistic paradigm and the preference for formalistic interpretation of the law and, conversely, between the adherence to legal realism or naturalism and the preference for antiformalistic interpretation.

Therefore, two key issues are introduced to prove the significance of philosophy of law for judicial decisions: the developments in philosophical and legal thought under the influence of

* Uniwersytet Łódzki, Wydział Prawa i Administracji, agata.aga.dabrowska@gmail.com

historical events and the relationship between statutory interpretation and views on philosophy of law held by particular judges.

Keywords: philosophy of law, legal positivism, doctrine of the law of nature, judicial decision, Gustav Radbruch.

1. WSTĘP

Wymiar sprawiedliwości jako zjawisko złożone wymaga dla jasności wywo-
du przyglądania się jedynie pewnym składowym całego procesu. Takie działanie,
choć pozornie szczątkowe, umożliwia stworzenie ostatecznie swego rodzaju ukła-
danki, pozwalającej zrozumieć poszczególne elementy całości zjawiska wymiaru
sprawiedliwości. Niniejsza praca skupia się na jednym z nich – filozoficzno-praw-
nych uwarunkowaniach decyzji sędziowskiej.

Samoświadomość w dokonywaniu większości poważnych wyborów w ży-
ciu każdego człowieka, niezależnie od jego wieku, wykształcenia czy zawodu,
wpływa na jakość podejmowanych decyzji, tak samo jest w przypadku sędziów
(Łętowska 1993, 8)¹. W idealnych warunkach wyznawana przez sędziego filozofia
prawa powinna rzutować na wydawane przez niego orzeczenia, a przyjęcie zało-
żeń pewnego nurtu filozoficzno-prawnego powinno skutkować jasnością decyzji
i ich uzasadnień. Stąd też wniosek, że warto podnosić prawniczą świadomość
dotyczącą filozofii prawa, gdyż może się to przyczyniać do podwyższenia jakości
kultury prawnej. Oczywistym jest, że jakość orzeczeń i uzasadnień judykatów
oddziałuje na poziom merytoryczny sędziów i członków palestry. Jeszcze przed
przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej w polskiej literaturze przedmiotu do-
strzegano znaczącą rolę prawników i ich świadomości filozoficzno-prawnej w od-
działywaniu na europejską kulturę prawną (Zirk-Sadowski 1998, 9). Zgodnie
z metodologią przyjętą przez M. Zirk-Sadowskiego, udział prawników w kulturze
prawnej jest powiązany także z prezentowanym przez nich paradygmatem filozo-
ficznoprawnym (Zirk-Sadowski 1998, 10). Poglądy sędziów są eklektyczne i nie
zawsze dają się przyporządkować do konkretnego nurtu filozoficznego. Jednak
w konkretnych przypadkach to one determinują treść decyzji finalnej.

Należy jednak podkreślić, że niniejsza praca nie ma na celu podzielenia sę-
dziów na „pozytywistów”, „naturalistów” czy „realistów”; głównym jej celem
jest wykazanie, że w konkretnych przypadkach poglądy charakterystyczne dla
poszczególnych doktryn mogą i przekładają się na treść orzeczeń.

Głównym założeniem niniejszej pracy jest wskazanie istnienia pewnego eklek-
tyzmu poglądowego wśród sędziów oraz przede wszystkim poprawianie świadomo-
ści filozoficzno-prawnej wśród praktyków (Widłak 2019, 95–107). Podnosząc

¹ Na ten problem zwróciła uwagę w „dziewiątym przykazaniu dla sędziów” E. Łętowska (Łętowska 1993). Choć artykuł powstał przed uchwaleniem obowiązującej Konstytucji, to skupia się na ponadczasowych wartościach, dzięki czemu pozostaje on wciąż aktualny.

kwestie tła filozoficznego pewnych regulacji lub wnioskowań wśród wykonujących zawody prawnicze, można spotkać się z marginalizacją tego typu zagadnień. Filozofia przyświecająca danej działalności bywa pomijana przez profesjonalistów. Często również dochodzi do sytuacji stosowania pewnych wybiórczych i nieuporządkowanych elementów doktryn filozoficznych, przy jednoczesnym braku świadomości potrzeby pogłębiania wiedzy w tym zakresie. Dlatego zrozumienie znaczenia filozofii prawa może być korzystne, zarówno z punktu widzenia sędziów, jak i innych prawników-praktyków. Należy jednak w tym miejscu podkreślić, że problematyka decyzji sędziowskiej uwidacznia się szczególnie na gruncie *hard cases* lub *not-so-easy cases* (Zajadło, Zeidler 2021, 11–22; Zajadło 2019, 89; Crowe 2019, 79–82). Nie wyklucza to jednak, że sytuacje, w których dyskrecjonalność sędziowska odgrywa znaczącą rolę w rozstrzyganiu, mogą wiązać się także ze skomplikowanym stanem prawnym lub faktycznym. Nie jest celem niniejszej pracy analiza orzecznictwa i *hard cases* występujących w praktyce orzeczniczej, jest nim natomiast analiza podstaw decyzji sędziowskiej w oparciu o założenia filozofii Gustava Radbrucha.

Decyzja sędziowska ma źródło w wielu zależnych od siebie czynnikach, ale filozofia prawa wpływa na wszystkie kolejne etapy podejmowania decyzji, nawet w sposób przez sędziego nieuświadomiony. Na ten problem należy spojrzeć z dwóch perspektyw. Po pierwsze, nieświadomości prawników-praktyków filozoficznej bazy przyjmowanych i utrwalanych w orzecznictwie twierdzeń. Po drugie, postawy praktyków, którzy odrzucają potrzebę pogłębiania i porządkowania wiedzy na temat filozofii prawa. Niejednokrotnie sędziowie nie zdają sobie sprawy z filozoficznego podłoża własnych poglądów. Wynika to między innymi ze wspomnianego wcześniej eklektyzmu poglądów występującego wśród praktyków. Pewne tezy powtarzane w orzecznictwie czy doktrynie są przyjmowane i utrwalane w praktyce sądowej. Należy jednak pamiętać, że znajomość szerszego kontekstu kulturowego i uwarunkowań powstawania pewnych założeń może wpływać wyłącznie korzystnie na poziom kultury prawnej reprezentowany przez sędziów. Ujawniając się w uzasadnieniach, usystematyzowana wiedza i wynikająca z niej postawa filozoficzno-prawna, może pomagać w tworzeniu jasnych i bardziej precyzyjnych orzeczeń. Nie należy jednak bagatelizować znaczenia środowiska, w którym konkretny sędzia się kształcił, nabierał doświadczenia zawodowego, a teraz orzeka. Wpajane prawnikom, w czasie studiów i dalszej praktyki, tezy z czasem stają się naturalnym elementem ich poglądów. Uwidacznia się to już przy porównaniu teorii i sposobu ich wykładania, w różnych ośrodkach akademickich. Zatem sędziowie nie zawsze są w pełni świadomi, że pewna wiedza i doświadczenie, którym się kierują przy orzekaniu ma rozbudowane źródła w filozofii prawa. Sędziowie, kształcąc się w pewnym środowisku, część poznawanych podglądów przyjmują i stosują w sposób podświadomy.

Poglądy filozoficzno-prawne sędziego powinny zatem przekładać się na podejmowane przez niego decyzje. Aby uzyskać najlepszy z punktu widzenia dobra wymiaru sprawiedliwości rezultat, warto podnosić poziom kultury prawnej poprzez wskazywanie wpływu założeń poszczególnych nurtów filozoficzno-prawnych

na postawy sędziów, a co za tym idzie – na orzecznictwo. W kolejnych częściach artykułu teza ta będzie poddawana dyskusji i podjęta zostanie próba odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób filozofia prawa rzutuje na decyzję sędziowską. Odwołanie do filozofii prawa Gustava Radbrucha, z wykorzystaniem przypadku stworzonego przez Lona L. Fullera i powołanie niektórych tez Hansa Kelsena pozwoli na analizę problemu z kilku perspektyw. Wybór największych klasyków filozofii prawa ma na celu przede wszystkim utrzymanie klarowności i przejrzystości wywodu dla praktyków.

Artykuł jest podzielony na dwie części, z których każda porusza dwie wynikające z siebie kwestie. Pierwsza podnosi problem przemian postaw wobec prawa. Charakteryzuje niektóre spośród historycznych i politycznych uwarunkowań postrzegania prawa, a co za tym idzie – także wymiaru sprawiedliwości. W tej części scharakteryzowana zostaje filozofia wartości Radbrucha, stanowiąca oś dla dalszych rozważań. Druga część poświęcona jest rozważaniom nad wpływem filozofii i sposobu prowadzenia wykładni na decyzję sędziowską. W tym celu przywołany zostanie fikcyjny przypadek stworzony przez Fullera w artykule „Sprawa grotołazów” (Fuller 1949). Szczególnie ważne z punktu widzenia tematyki artykułu będą tu dwa kryteria – filozofia prawa wyznawana przez sędziego oraz wtórna w stosunku do pierwszej, przyjmowana koncepcja wykładni prawa powiązana. Należy zauważyć, że niniejsza praca jedynie wykorzystuje sprawę grotołazów dla zobrazowania pewnych zjawisk. Opracowany przez L.L. Fullera przypadek staje się niejako narzędziem do pogłębionej analizy ukazanego w nim zjawiska. Wreszcie omówiony zostanie problem konfliktu wartości sprawiedliwości i bezpieczeństwa prawnego, rodzący się na gruncie decyzji sędziowskiej w pewnych szczególnych okolicznościach. Stanowi on jeden z najważniejszych elementów koncepcji G. Radbrucha, a zarazem jest jedną z podstaw prowadzonych w niniejszej pracy rozważań. Poglądy G. Radbrucha zostaną tutaj zestawione z poglądami pozytywisty – H. Kelsena w celu ukazania różnic rozumowania przedstawicieli różnych paradygmatów prawniczych.

2. TRANSFORMACJA POSTAW WOBEC PRAWA

Poszukiwanie ingerencji filozoficzno-prawnych w decyzję sędziowską jest związane w pewnym zakresie ze zjawiskiem dyskrecjonalności, gdyż to w objętych nią zakresach ujawniają się one nader często. W nauce prawa istniały różne postawy wobec zagadnienia zakresu swobody decyzji sędziowskiej, w dużej mierze uzależnione od popularnego w danym okresie nurtu filozoficznego. Dotyczą one postrzegania pewnych podstawowych pojęć takich jak prawda, etyka, sprawiedliwość i prawo. Na zmiany światopoglądowe oddziaływały tragiczne wydarzenia historyczne (np. wojny, kryzysy polityczno-prawne), które wpływały na zrewidowanie paradygmatów nauki prawa. Nurty prawonaturalne w historii

przemian myśli filozoficzno-prawnej są katalizatorem transformacji, a jednocześnie punktem odniesienia przy wytyczaniu nowych zasad. M. Szyszkowska zauważa, że „Sytuacje graniczne wzmagają odwoływanie się do sprawiedliwości, potęgują znaczenie poczucia słuszności” (Kurasz 2007, 35).

Nadmierne ograniczenia swobody decyzji sędziowskiej miały negatywne przejawy w przeszłości. Szczególne piętno ustawowego bezprawia odcisnęły na historii prawa założenia narodowego socjalizmu niemieckiego. Pozytywizm prawniczy uzależniał obowiązywanie prawa od procedury oraz właściwości organu stanowiącego. Taki stan rzeczy spowodował odsunięcie norm prawa pisanego od konieczności ich rewizji pod kątem moralności. W III Rzeszy pociągnęło to za sobą konsekwencje w postaci norm pozbawionych odniesień do pozaprawnych porządków normatywnych (Paulson 1994, 313–359)². Trudne doświadczenia lat 1933–1945 pokazały, że prawo, które w sposób rażący nie realizuje wartości sprawiedliwości, nie może być nazywane „prawem”, mimo jego normatywnego charakteru (Radbruch 2009, 251).

W okresie powojennym nauka prawa musiała mierzyć się z wieloma dylematami, będącymi skutkiem przesunięcia środka ciężkości myśli z pozytywistycznego paradygmatu. Na skutek dyskursu o walidacyjnej funkcji moralności dla prawa powstała potrzeba rewizji norm prawnych pod kątem aksjologicznym. Spowodowała ona konieczność stworzenia formuły, która mogła stanowić punkt wyjścia, dla oceny prawnej działalności zwolenników niemieckiego nazizmu. Pojęcie „rażącej niesprawiedliwości” norm prawa stanowionego, od momentu procesów norymberskich oraz procesu tzw. strzelców przy murze, dla wielu stało się wyznacznikiem kanonu moralnego w stosowaniu prawa. Pokazuje to, jak ważną rolę w obliczu tragedii II Wojny Światowej odegrała filozofia G. Radbrucha – jedna z najbardziej rozpowszechnionych tez dotyczących rozliczeń powojennych. Szeroko zakrojona dyskusja nad prawem nazistowskim przyczyniła się w dużej mierze do zahamowania klasycznego pozytywizmu prawniczego, wzmocnienia potrzeby konfrontowania norm prawnych z porządkami pozaprawnymi oraz filozofiami i tworzonymi przez nie definicjami pojęć prawa, sprawiedliwości i moralności.

W tym kontekście spostrzeżenia G. Radbrucha dotyczące prawa wydają się wyjątkowo aktualne. Uczony heidelberski wskazywał, że „Prawo jest tym bytem, którego przeznaczeniem jest służyć wartości prawnej, czyli idei prawa. [...] Ideą prawa nie może być nic innego niż sprawiedliwość” (Radbruch 2009, 34). Zatem prawo, rozumiane jako system regulacji, sposób przekazywania idei, gdy ową ideę zdradzi – odarte z podstawowych wartości i założeń nie może być prawem. Wynika z tego, że składające się na ideę prawa sprawiedliwość, celowość

² Dla przedstawienia pełnego kontekstu dyskusji nad prawem nazistowskim znacząca była w szczególności debata między H. Hartem a L.L. Fullerem. Z uwagi na jej znaczący rozmiar, nie została ona przywołana w niniejszej pracy. Należy jednak zaznaczyć, że miała ona doniosły wpływ na rewizję założeń pozytywizmu prawniczego oraz ukazała różnice między „twardym pozytywizmem”, a nowoczesną jego wersją (Zajadło 2001, 76).

i bezpieczeństwo prawne stają się osią przepisów, głównymi punktami odniesienia, bez których nie mają one racji bytu. Przyjmowane przez G. Radbrucha rozumienie filozofii prawa, jako filozofii wartości jest założeniem kluczowym dla dalszych rozważań nad interakcjami między filozofią prawa a decyzją sędziowską (Kosielińska-Grabowska 2008, 76; Chauvin 1999, 16).

G. Radbruch tworząc filozofię wartości, utożsamia ideę prawa ze sprawiedliwością *sensu largo* (Radbruch 2009; Chauvin 1999, 17–21)³. Realizacja tej idei oparta była na sprawiedliwości *sensu stricto*, celowości i bezpieczeństwie prawnym. „Prawo jest wolą czynienia sprawiedliwości” (Zajadło 2016, 14). Ową sprawiedliwość *sensu stricto* G. Radbruch rozumiał za Arystotelesem jako sprawiedliwość rozdzielczą, równość z wyrównaniem możliwości (Kosielińska-Grabowska 2008, 78). Bezpieczeństwo prawne w filozofii G. Radbrucha oznacza pewność i stabilność prawa. Ten aspekt dotyczy zarówno tworzenia prawa przez organy mające do tego legitymację, jak i interpretacji i stosowania prawa. Celowość ze względu na dobro wspólne jest wartością trzecią, stanowiącą tło dla poprzednich. Wprawdzie filozof zaznaczał, że żadna z cech prawa nie jest dominująca, to jednak wskazywał, że nie należy postrzegać prawa jako celowego, ponieważ przynosi korzyść społeczeństwu. Postulował natomiast postrzeganie prawa sprawiedliwego i pewnego jako prawa realizującego tę wartość (Zajadło 2016, 24; Arystoteles 2012, Rdz 3–4). Triada wartości prawa nie zawsze może być realizowana w pełni. Zachodzi wiele sytuacji kolizji poszczególnych wartości, które będą przedmiotem rozważań w dalszej części. Występujące między tymi wartościami antynomie nie wpływają jednak na system prawa destrukcyjnie, są niejako naturalnym elementem (Chauvin 1999, 26). To spostrzeżenie jest kluczowe dla rozumienia radbruchowskiej filozofii, której ważnym elementem jest podejmowanie prób rozstrzygnięcia kolizji między wspomnianymi wartościami. W zależności od czynników zewnętrznych wobec systemu prawa, przemian politycznych czy dominujących ideologii pewność, sprawiedliwość lub celowość prawa może stawać się pierwszoplanowa. Podobnie nawet wewnątrz poglądów G. Radbrucha widoczne jest przesunięcie akcentów z pozytywistycznego bezpieczeństwa prawa (dominowało w jego rozważaniach do czasu przemian politycznych do czasu dojścia do władzy Hitlera), w kierunku naturalistycznej sprawiedliwości (wyrażonej przede wszystkim w powojennym artykule Ustawowe bezprawie, ponadustawowe prawo; zob. Zajadło 2016, 9–37).

Na tym etapie rozważań warto zauważyć, że wartości bezpieczeństwa prawnego i sprawiedliwości łączą się i są podstawą budowania poziomu zaufania społeczeństwa wobec wymiaru sprawiedliwości. Należy jednak podkreślić, że stabilność prawa, choć wpływa na poczucie bezpieczeństwa prawnego, nie jest nadrzędną cechą prawa. Prawo powinno poprzez ewolucję dostosowywać

³ „[...] Sprawiedliwość jako własność subiektywna nie może być pojmowana inaczej niż jako wewnętrzne nastawienie na sprawiedliwość w obiektywnym tego słowa znaczeniu”. Warto zaznaczyć, że Radbruch prowadząc rozważania nad pojęciem prawa (Radbruch 2009, 36–43) odwołuje się do Arystotelesowskiego rozumienia sprawiedliwości: wyrównawczej i rozdzielczej.

się do zmian społecznych, a czynnikiem stymulującym zmiany ustawodawstwa powinno być, obok nauki prawa, orzecznictwo sądowe (Santera 2010, 46). Prawo, które zawiera i odzwierciedla wartości uznawane przez G. Radbrucha za podstawę idei prawa (sprawiedliwość, celowość i pewność prawa), staje się podstawą stabilnego systemu prawnego, w którym obywatele czują się bezpieczni. Obywatele oczekują od prawa ochrony przed działalnością organów władzy i innych obywateli. Takie spojrzenie na cele systemu prawa pozwala nam określić, jak ważną rolę odgrywa stosowanie prawa w sądach. To z kolei pokazuje, że sędziowie powinni być grupą społeczną cieszącą się szczególnym prestiżem i zaufaniem. Ustrojodawca dostrzegając rolę sędziów w tworzeniu prawidłowo funkcjonującego demokratycznego państwa przyznał im niezawisłość, która poprzez realizację wielu założeń i instytucji ustrojowych (takich jak immunitet) gwarantuje sędziom zobowiązanie do orzekania wyłącznie na podstawie Konstytucji oraz ustaw (Lipowicz 2009, 164). Historia procesów w Norymberdze jest przykładem możliwości uzyskania odmiennego rezultatu wyrokowania, zależnie jego od podstawy filozoficznoprawnej. Przyjęcie założeń pozytywistycznych lub prawonaturalnych może skutkować odmiennym kształtem finalnej decyzji. Zatem warto zbadać, jak duży wpływ na decyzje sędziowskie mogą mieć jego przekonania filozoficzno-prawne.

3. WPLYW FILOZOFII NA DECYZJĘ SĘDZIEGO

Aby uświadomić sobie, jak ogromny wpływ na kształtowanie decyzji sędziowskiej mają wyznawane przez sędziów poglądy oraz filozofia, należy poddać pod rozwagę kilka głównych nurtów myśli prawniczej, które mogą prowadzić do zgoła odmiennych rezultatów przejawiających się w decyzjach sędziów (Zalewska 2015, 41). Hierarchia przyjmowanych przez sędziów sprawujących wymiar sprawiedliwości poglądów, uznawanie przez nich pewnych wartości jako nadrzędne – sprawiedliwości, porządku prawnego, prawdy, a nawet zróżnicowane ich pojmowanie, może przekładać się na rozumowania i wnioski sędziów. Problem ten naświetlił w swoim artykule prezentującym sprawę grotolażów profesor Harvard Law School, wybitny teoretyk i filozof prawa Lon Luvois Fuller (Widlak 2016, 63).

3.1. Decyzje sędziowskie a wyznawana przez nich filozofia prawa

Fuller stworzył fikcyjny kazus⁴, w którym poruszył wiele fundamentalnych problemów, nie tylko dotyczących postaw sędziów, ale także znaczenia moralnej

⁴ Należy zaznaczyć, że ów kazus ma charakter akademickiego przedstawienia poglądów filozoficznoprawnych sędziów – czasem w sposób przerysowany (szczególnie w przypadku amerykańskiego realizmu prawniczego). W praktyce prawniczej poszczególne poglądy mogą ujawniać się tylko w konkretnych sprawach. Nie można więc przypisać sędziemu poglądów wyłącznie odpowiadających jednej doktrynie – jak dokonał tego Fuller.

oceny czynu. Uwięzieni w jaskini speleolodzy, mający kontakt ze światem zewnętrznym, dowiadują się, że ratunek dla nich może nie nadejść wystarczająco szybko. Racji żywnościowych nie wystarczy dla wszystkich, jednak po konsultacji z komitetem lekarskim dowiadują się, że zabicie i zjedzenie jednego z nich może uratować życie pozostałych. Mężczyźni stają przed tragicznym dylematem. Uwięzieni proszą o opinię sędziego lub urzędnika państwowego, a następnie pastora, jednak nikt z obecnych na powierzchni nie zajmuje żadnego stanowiska. Z uwagi na desperacką chęć ratowania życia mężczyźni podejmują decyzję o zabójstwie i zjedzeniu jednego spośród siebie, którego wyłonią w losowaniu. Zabójstwo dochodzi do skutku pomimo faktu, iż początkowy pomysłodawca *in fine* sprzeciwił się jego realizacji. Po uratowaniu mężczyzn, ocaleni zostali postawieni przed sądem i skazani na śmierć zgodnie z przepisem obowiązującym w państwie Newgarth „Kto umyślnie zabija człowieka, podlega karze śmierci”. Na skutek zażalenia, zapadłego w pierwszej instancji orzeczenia, przed Sądem Najwyższym Newgarth jest rozpatrywany wniosek oskarżonych o uchylenie wyroku skazującego ich na karę śmierci (Fuller 1949).

Prezentowane przez sędziów Sądu Najwyższego państwa Newgarth mowy są próbą przedstawienia przez Fullera wpływu nurtów filozoficzno-prawnych na poglądy i postawy poszczególnych sędziów. Rozważane nurty – pozytywizm prawniczy, doktryna prawnonaturalna, amerykański realizm prawniczy, wpływają na przyjmowany przez poszczególnych sędziów model wykładni prawa. Wśród reprezentowanych są to intencjonalizm, pragmatyzm, formalizm (Fuller 1949). Postawy sędziów tworzą układy antyformalizm – prawo natury, amerykański realizm prawniczy; formalizm – pozytywizm. W tym miejscu warto jednak zauważyć, że w stworzonym przez Fullera kazusie mamy do czynienia z nurtami filozoficznymi i metodami prowadzenia wykładni, które stanowią element warsztatu decyzyjnego sędziów. Fuller ilustruje zatem pewne rozumowania niejako w oderwaniu od kontekstu kulturowego, w jakim kształtowały się i funkcjonowały omawiane poglądy (Widłak 2016, 99).

W konfrontacji z prezentowanymi częściami składowymi idei prawa (sprawiedliwość, celowość, pewność prawa), można przypisać sposobom wykładni dominujące dla niej wartości z powoływanej triady. W kolejnych częściach zostaną omówione sposoby interpretacji prawa przez pryzmat realizowanych wartości filozoficzno-prawnych. Na wstępie warto jednak zauważyć, że wykładni formalistycznej odpowiada idea pewności prawa. Istnieje powszechne przekonanie, że według formalistów prawo ma tworzyć logicznie zamknięty i kompletny system⁵. Natomiast

⁵ W rzeczywistości jest to jednak argument skonstruowany i powtarzany przez krytyków pozytywizmu, nie przez samych pozytywistów. Najwięksi klasycy – Kelsen i Hart – nie byli formalistami. Nawet pozytywizm w wyjściowej postaci nie traktował systemu prawa jako zupełnego i zamkniętego. Taki stan jest rodzajem pożądanego wzorca, który jest realizowany we współczesnych systemach prawa pozytywnego.

koncepcje antyformalistyczne nie są zorientowane na pewność prawa, ale przede wszystkim na dwie pozostałe składowe idee prawa – celowość i sprawiedliwość.

Intencjonalizm skupia się na celu prawa zamierzonym w jego stanowieniu przez ustawodawcę. Jeśli uczyni się tutaj założenie, że ustawodawca tworząc prawo ma na celu realizację interesu społecznego, który jest istotą celowości prawa, to można spróbować ów cel przyrównać do celowości w radbruchowskim ujęciu. Celowość u Radbrucha stanowi podstawę powyższego założenia, nadającego dobru wspólnemu szczególne znaczenie w procesach tworzenia i stosowania prawa. Przez to celowość prawa jest związana z dążeniem do urzeczywistnienia wartości pewności i sprawiedliwości w tworzonym ustawodawstwie. Rozważanie nad intencjami historycznego lub aktualnego prawodawcy prowadzi do podejmowania prób rozpoznawania jego zamierzenia realizowanego w danej regulacji prawnej. Odwołując się do ról poszczególnych władz wyodrębnionych w trójpodziale – władza ustawodawcza ma być czynnikiem twórczym, który przekazuje pewne idee do wypełnienia i ochrony przez dwie pozostałe władze. Rolą władzy sądowniczej jest czuwanie nad przestrzeganiem prawa i stosowaniem go. Sędzia kierujący się wykładnią intencjonalistyczną, próbuje poznać ideę prawodawcy urzeczywistnioną w przepisie prawa. W stosowaniu prawa sędzia dokonuje pewnych założeń, dotyczących słuszności prawodawcy i spójności oraz sprawiedliwości prawa. Sędzia odwołuje się zatem do „pomysłu prawodawcy na normę” i na tej podstawie będzie dokonywał dalszej interpretacji prawa w procesie jego stosowania. W tym działaniu sędzia nie powinien być podrzędnym wykonawcą, ale „inteligentnym partnerem” (Widłak 2016, 116), który swoim działaniem będzie wspierał osiągnięcie celów założonych w prawie. Oczywiście należy mieć na uwadze, że wspólnym zamierzeniem władzy ustawodawczej i sądowniczej powinno być osiągnięcie efektywnego i sprawiedliwego systemu prawa.

Sędzia reprezentujący podejście pragmatyczne w wykładni prawa opiera swoje decyzje o założenia sprawiedliwości i słuszności (Chauvin 1999, 21–23). Jednak w tym przypadku przyjmuje on ciężar odpowiedzialności za decyzję. To stosujący prawo, na poszczególnych etapach decyzji, rozstrzyga o znaczeniu i brzmieniu norm wywiedzionych z przepisów. Wybór drogi wykładni i prowadzenia wnioskowań jest zależny od efektu, jaki sędzia chce osiągnąć na podstawie norm prawnych, na których rozumienie ma wpływ. Ważnym w tym kontekście jest przekonanie, że nie istnieje wyłącznie jedno sprawiedliwe i wzorcowe rozwiązanie (Widłak 2016, 174; Zajadło 2008, 11). Taka droga prowadzenia wykładni może odpowiadać wartości sprawiedliwości prawa sensu stricto według teorii Radbrucha. Sprawiedliwość jako element idei prawa zawsze wymagała realizacji, jednak nabierała kluczowego znaczenia w konfrontacji z tragicznymi okolicznościami sprawy. Taki sposób prowadzenia wykładni jest najbliższy koncepcji przedstawionej w powojennej teorii Radbrucha.

Formalistyczna teoria wykładni skupia się na aspekcie pewności prawa. Wynika to z dążenia formalistów do stosowania wykładni prawa jak najbliższej

literalnemu brzmieniu przepisu. Prowadzenie rozumowania prawniczego w przypadku wykładni formalistycznych, odmiennie od teorii antyformalistycznych, nie jest skoncentrowane na osiągnięciu zamierzonych celów i sprawiedliwości prawa, ale przede wszystkim na jak najdokładniejszej realizacji przepisu prawa. W tym przypadku można zaobserwować sprowadzenie sędziego do roli wykonawcy, a nie jak w powyższych przypadkach – interpretatora prawa. W filozofii G. Radbrucha element pewności prawa ma bardzo duże znaczenie. To jemu przyznaje się prymat w sytuacjach, gdy prawo nie jest rażąco niesprawiedliwe. Zawsze jednak należy mieć na uwadze przede wszystkim dążenie do pełnej realizacji idei prawa. Należałoby w tym miejscu zastanowić się nad słusznością takiego podejścia do stosowania prawa. Przede wszystkim, czy przyjmowane jako najwyższych wartości – pewności i bezpieczeństwa – jest korzystne z punktu widzenia realizacji idei prawa. Ta bowiem do swojej realizacji wymaga wszystkich wartości. Formalistyczna wykładnia prawa wielokrotnie może prowadzić do ich marginalizowania. Zatem skupienie na bezpieczeństwie prawnym może w wielu sytuacjach nie wypełniać czegoś, co nazywamy „poczuciem sprawiedliwości”, a co za tym idzie – nie realizować w pełni idei prawa rozumianej za G. Radbruchem.

Wyżej opisane *in abstracto* postawy zostały u Fullera wyrażone słowami fikcyjnych sędziów. W artykule Fullera sędzia Foster, reprezentuje nurt prawnaturalny. Mówca argumentuje, iż system prawa jest tworzony w pewnych warunkach, które determinują obowiązywanie porządku prawnego i wskazuje na potrzebę rozważenia nadzwyczajnych warunków, w jakich znajdowali się oskarżeni. Intencją mowy jest uniewinnienie oskarżonych, którzy nie zasługują na wymiar kary wobec „standardowego” systemu kar, ponieważ ich położenie było odmierne od warunków ustanowienia i obowiązywania porządku prawnego, według którego mieli być skazani. W argumentacji sędziego widoczne są odniesienia do koncepcji umowy społecznej. W przełożeniu na prezentowany kasus ze stanem natury należy utożsamić odcietą od świata jaskinię, w której uwięzieni byli speleolodzy. Natomiast porozumieniu grotolazów przypisać można rolę umowy społecznej – porozumienia kształtującego relacje między jednostkami znajdującymi się w stanie natury (Widłak 2016, 21). Sędzia Foster, prawnaturalista poddaje pod rozagę przede wszystkim wartości i cele prawa. Mówca zwraca uwagę na potrzebę realizacji założonego przez legislatora celu ustawy. Prezentując uporządkowane rozumowanie prawnicze, przekonuje o potrzebie objęcia skazanych mężczyzn prawem łaski. Taka postawa jest pochodną przyjętej przez sędziego filozofii, nakazującej rozważenie, czy dany przepis prawny jest sprawiedliwy, czyli zgodny z wartościami, które powinny nieść ze sobą regulacje prawne. Stanowisko to wynika także z przyjętego antyformalistycznego, a w ujęciu szczegółowym intencjonalistycznego podejścia do wykładni prawa, skupiającego się na analizie celu zamierzonego przez ustawodawcę.

Reprezentujący amerykański realizm prawniczy sędzia Handy prowadzi swoje rozumowanie w sposób najbardziej oderwany od argumentów prawnych

sensu stricto. W swojej mowie zwraca uwagę na potrzebę funkcjonowania sądownictwa blisko ludzi. Mówca zdaje sobie sprawę z zagrożenia oderwania władzy sądowniczej od społeczeństwa. Obwinia o to przede wszystkim sposób działania prawników i sędziów, analityczne myślenie, dążenie do ukazania jak największej ilości szczegółów. Sędzia Handy zdaje sobie sprawę, że takie działania prowadzą do stanu, w którym „cała życiowa treść umyka z niego i pozostaje jedynie garść pyłu” (Widłak 2016, 50). Uznawanie realizmu przez sędziego prowadzi, z oczywistych względów, do przyjmowania przez niego antyformalistycznego sposobu wykładni. Przyjmuje on elastyczność jako czynnik pozwalający utrzymać odpowiednie postrzeganie wymiaru sprawiedliwości przez obywateli. Rozumowanie sędziego Handy’ego wskazuje na jego pragmatyczne podejście do wykładni prawa. Sędzia przyjmując pewne założenie dąży do jego realizacji prowadząc argumentację w sposób otwarty, momentami chaotyczny. Można nawet odnieść wrażenie, że całość jego stanowiska jest zdominowana przez z góry podjętą decyzję i nie została przyjęta żadna konkretna metoda, a prowadząc argumentację Handy wykorzystuje figury retoryczne do realizacji zamierzonego od początku celu.

Prezentowanie dwóch nurtów filozofii prawa nie wyklucza dojścia do tych samych wniosków. Mimo przeprowadzenia innego typu rozumowania – opartego na innych założeniach – nie jest wykluczone podjęcie takiej samej decyzji. Obrazuje to zbieżność werdyktu opinii sędziego Fostera z opinią sędziego Handy’ego.

Oceniając zachowanie skazanych z innej perspektywy, sędzia Keen jest przekonany o potrzebie literalnego wykonania przepisu i opowiada się za skazaniem na śmierć speleologów. Warto zwrócić uwagę na fakt, że sędzia początkowo wyraża prywatną opinię, z której wynika, że jako osoba nie godzi się na wykonanie wyroku śmierci. Następnie jednak prezentuje rozumowanie Keena-sędziego, który jako pozytywista i formalista nie godzi się na odstępstwo od przepisu. Choć mówca wydaje się rozdzielać swoje prywatne poglądy od rozumowań i wykładni stosowanych jako sędzia, to finalnie poczucie obowiązku sądenia zgodnie z przepisami w nim zwycięża. Nie próbuje on nawet podejmować dyskusji z treścią przepisu. Wygłasza nawet pogląd, że ocena zachowania oskarżonych z moralnego punktu widzenia nie może wpływać na ocenę dokonywaną przez sąd. Krytykuje celowościowe podejście sędziego Fostera (argumentacja omówiona powyżej), prezentując niebezpieczeństwa płynące z nadmiernej ingerencji prawodawstwa w sądownictwo. Uznając za najważniejsze spełnienie obowiązków sędziego, prezentuje w swojej mowie niebezpieczne podejście do przepisu prawa, ale rozumowanie wskazujące na potrzebę formalistycznego podejścia do wykładni. W końcowej części swojej wypowiedzi, sędzia przedstawia ważne spostrzeżenie, że stanie na straży literalnego brzmienia przepisu, może wymuszać w szczególnych sytuacjach zmiany prawodawstwa, które dają racjonalne podstawy do prowadzenia pewnych rozumowań, a nie są jedynie wynikiem sędziowskich rozważań.

Tak jak zostało zauważone na wstępie, jednym z głównych czynników wpływających na wybór sposobu dokonywania wykładni norm i przebieg procesu decyzyjnego jest przyjmowana przez sędziego – nawet nieświadomie – filozofia. Poszczególne nurty determinują postawę wobec prawa i jego stosowania.

3.2. Sprawiedliwość a bezpieczeństwo prawne – konflikt wartości

Powinność dążenia do realizacji idei prawa, napotyka na drodze swej realizacji wiele trudności. Bardzo często okazuje się, że utrzymanie harmonii i współrealizacja sprawiedliwości, celowości i pewności prawa są niemal niemożliwe. Wzajemne ścieranie się tych wartości prowadzić musi do dominacji jednej z nich. Należy zatem rozważyć rezygnację z tej wartości, która poniesie za sobą najmniej niekorzystnych konsekwencji. Radbruch w swoim artykule „Ustawowe bezprawie i ponadustawowe prawo” zaznacza, że najważniejszą wartością dla idei prawa jest bezpieczeństwo prawne – pewność prawa (Zajadło 2016, 23). Warto pamiętać, że Radbruch, prawnik i filozof prawa, odmówił ustawom zbrodniczym, rażąco niesprawiedliwym, miana prawa (Kulesza 2013, 77–89)⁶. Brak prawa pisanego, ustaw nie jest stanem pożądanym, jest zaprzeczeniem stanu bezpieczeństwa i pewności prawa. Radbruch uznaje prawo pisane jako wartość, która pomaga zorganizować świat. Przed ustawami stawia jednak kolejne ważne wymogi, które spełnione dają przymiot prawa realizującego w pełni ideę prawa. Nietrudno oprzeć się wrażeniu, że kompromis taki jest trudny, wywołuje dylematy w kwestii prymatu realizowanych wartości. Odwołanie się do naturalistycznych wartości ponadustawowych, przy jednoczesnym przywiązywaniu ogromnej wagi do bezpieczeństwa prawnego, poczucia znajomości i pewności prawa powoduje, że zaczynamy myśleć o filozofii Radbrucha jak o filozofii antyformalistycznej. Należy stosować prawo pisane, ale równocześnie należy odmówić charakteru prawa ustawom rażąco niesprawiedliwym. Prawo ma być zawarte w określonych regulacjach, tworzonych przez organy posiadające do tego legitymację, powinno realizować cel, jakim jest dobro publiczne, będąc jednocześnie ukierunkowanym na osiągnięcie sprawiedliwości. Takie zorientowanie wartości na osiągnięcie sprawiedliwości sensu largo wymaga działania w zgodzie z ideami składowymi idei prawa na każdym etapie jego tworzenia i stosowania.

Wyjątkową rolę w systemie stworzonym przez Radbrucha odgrywa sędzia, to on dokonując wykładni zgłębia cel prawodawcy, dokonuje jego oceny, a w sytuacjach rażącej niesprawiedliwości odmawia przepisom przymiotu prawa. To na osobę sędziego Radbruch nakłada odpowiedzialność za ocenę słuszności przepisu w jego stosowaniu. Takie zabezpieczenie ma zapobiegać nadużyciom ze strony władz i gwarantować realizację zasad demokratycznego państwa

⁶ W książce dokonana została wnikliwa analiza prawnokarna formuły Radbrucha, którą autor zestawiał z analizą wskazanych porządków prawnych. Przedstawione zostały także postulaty *de lege ferenda*, w zakresie odpowiedzialności za zbrodnie obrazy sprawiedliwości.

prawnego, poprzez realizację idei prawa – sprawiedliwości. Pozwala to na zapobieżenie sytuacji, w której formalistyczne podejście do prawa czyni prawników bezbronnymi wobec prawa tworzego dla realizacji haniebnych idei.

Nasuwa się tutaj jednak zaskakujące podobieństwo przedstawionych poglądów Radbrucha z rozumowaniem neopozytywisty Hansa Kelsena. Po pierwsze, austriacki filozof prawa zauważył, że zadaniem niemal niemożliwym jest użycie jedynej właściwego rozstrzygnięcia w akcie stosowania prawa (Kelsen 2014, 487). Przyznając sędziemu przymiot twórczego interpretatora prawa (Kelsen 2014, 350), wskazał on możliwość twórczego dokonywania przez niego wykładni prawa. Kelsenowska hierarchiczność norm wymusza połączenie w osobie sędziego funkcji stosującego prawo i jego twórcy. Ramy tworzone przez prawo pozytywne pozostawiają możliwość dokonania swobodnej oceny stanu faktycznego i prawnego. Sędzia, tworząc normę konkretną i indywidualną na podstawie wynikających z systemu przepisów norm abstrakcyjnych i generalnych, nie może być ściśle związany w swoim rozumowaniu. Szczególnie istotnym elementem rozumowania Kelsena jest postrzeganie tworzenia prawa jako procesu dynamicznego, prowadzącego od normy podstawowej przez poszczególne etapy prawodawstwa, sądowe stosowanie prawa do finalnego wykonania sankcji. Zawsze w procesach tworzenia prawa (dokonywanych zarówno przez władzę ustawodawczą, jak i w orzeczeniach sądowych i decyzjach administracyjnych) pozostaje pewien margines niedookreśloności, który ma różne podstawy – zamierzone lub nie. Wynika to z samej istoty systemu prawa, tworzego w różnych procedurach, przez różne organy, ale także z trudności ustalenia tożsamości woli normodawcy z treścią przepisu, jak również wieloznaczności lub nieostrości używanych pojęć (Kelsen 2014, 483). Zatem przy założeniu, że każda interpretacja mieszcząca się w ramach przepisu prawa może prowadzić do wielu rozstrzygnięć, należy uznać wszystkie możliwe rozstrzygnięcia za potencjalnie równoważące (Kelsen 2014, 485).

Po drugie, interesująca jest tutaj wielokrotnie już wykazywana możliwość osiągnięcia takiego samego efektu końcowego przez osoby będące zwolennikami różnych filozofii, a co za tym idzie – wybierające odmienne modele wykładni. Rozwiązanie kwestii dotyczących zbrodni wojennych, zarówno przez Kelsena, jak i Radbrucha prowadzą do zbieżnego rezultatu przy wykorzystaniu innych dróg rozumowania oraz założeń. Warto w tym miejscu podnieść, że koncepcje Radbrucha i Kelsena były i nadal są przedmiotem rozważań filozofów prawa. Każda z nich pokazuje problematykę osądu zbrodni wojennych z innej perspektywy, uwzględniając inne paradygmaty (Haldemann 2005, 174–175). Założenia powojennej formuły Radbrucha – odmowa przymiotu prawa ustawom rażąco niesprawiedliwym, nie zaprzeczają stworzonej przed wojną teorii, w której konflikt między pewnością a sprawiedliwością prawa ma być rozstrzygany na korzyść pierwszej z nich. Przeciwnie, są wynikiem innego rozłożenia akcentów w tej teorii. Jednak takie przewartościowanie dotyczy jedynie sytuacji skrajnych. Podobnie Kelsen odnosi

zasadę *lex retro non agit* jedynie do „szarej strefy moralności”, odmawia stosowania tej zasady w obronie zbrodniarzy wojennych (Zalewska 2018, 203–204).

In fine warto dostrzec, że często zgoła odmienne postawy, mogą doprowadzić do wniosków o zbieżnych skutkach. Tak było zarówno w przypadku Fullero-wskich sędziów – Fostera i Handyego, jak i filozofów – Radbrucha i Kelsena. Neopozytywista Kelsen pozostawia sędziemu swobodę wyboru rezultatu interpretacyjnego, podobnie przedstawiciel „trzeciej drogi” między pozytywizmem a prawem natury – Radbruch umożliwia stosującemu prawo, uznanie przepisu za pozbawiony charakteru prawa. Tym samym filozofowie reprezentujący w tej kwestii pragmatyczne podejście do wykładni, pozostawiają większy lub mniejszy margines swobody decyzji sędziom.

4. ZAKOŃCZENIE

Zgodnie z założeniami formuły Radbrucha, która kształtowały się w obliczu konsekwencji wydarzeń II wojny światowej i przebiegu procesów zbrodniarzy hitlerowskich, prawo, które zawiera i odzwierciedla wartości uznawane przez Radbrucha za podstawę idei prawa (sprawiedliwość, celowość i pewność prawa), staje się podstawą stabilnego systemu prawnego w którym obywatele czują się bezpieczni.

Proces stosowania prawa jest wieloetapowy i uzależniony od wielu czynników. Jednak na decyzję sędziego mają szczególny wpływ dwa czynniki: wyznawana przez sędziego filozofia prawa oraz przyjmowany sposób prowadzenia wykładni. Rzutu ją one na sposób rozumienia podstawowych pojęć, takich jak prawda, prawo, bezpieczeństwo, sprawiedliwość, społeczeństwo, ale także na sposób hierarchizowania tych wartości. Każdorazowo sędzia dokonując oceny stawianego przed nim stanu faktycznego, odwołuje się do własnego rozumienia wspomnianych pojęć. Należy pamiętać, że osoba sprawująca urząd sędziego nie jest oderwana od kontekstu kulturowego, wpływają na nią jej doświadczenia, studia uniwersyteckie, a także ugruntowane orzecznictwo. Sędzia stosując prawo wybiera częściowo nieświadomie, drogę interpretacji normy a co za tym idzie rozstrzygnięcie, które przybiera formę orzeczenia. W kolejnym etapie uzasadniając podjętą decyzję przedstawia rozumowanie, jednak w uzasadnieniach orzeczeń na potrzeby postępowania sądowego dominującą rolę odgrywa stosowane prawo oraz przyjęty przez sędziego stan faktyczny. Nie należy jednak zapominać, że podstawą werdyktu sędziego w konkretnych sprawach jest również jego postrzeganie świata, przyjmowanie poglądów pozytywistycznych lub prawnaturalnych, dobieranie do wyznawanej filozofii odpowiedniego sposobu przeprowadzenia wykładni. Rozumowanie sędziego nie jest algebraicznym rachunkiem norm i faktów, ale jego odbiciem w świadomości i poglądach orzekającego. Poglądy sędziów mają w rzeczywistości charakter eklektyczny, łącząc założenia poszczególnych doktryn

filozoficznoprawnych, ujawniają się w różnym natężeniu i konfiguracji w poszczególnych procesach decyzyjnych. W zależności od prezentowanej postawy dostrzegamy dominację pewności prawa albo sprawiedliwości. Przedstawione wnioski potwierdzają prezentowaną w literaturze przedmiotu tezę, że rozstrzyganie spraw w trudnych przypadkach, wiąże się ze stworzonym przez M. Zirk-Sadowskiego modelem „od prawa ku filozofii” (Zirk-Sadowski 2011, 7–8; Zajadło, Zeidler 2021, 21). Pokazuje to, że nawet w *stricte* profesjonalnych rozważaniach prawniczych filozofia odgrywa znaczącą rolę. Wspominane wielokrotnie tragiczne wydarzenia historyczne, przemiany intelektualne, rozwój technologiczny wpływają na sposób kształcenia prawników i stosowania prawa przez sądy. Z uwagi na to, że ów wpływ może pozostawać nieuświadomiony, warto podnosić świadomość prawną prawników-praktyków. Pozwoli to na poprawę zdolności rozpoznawania poglądów o podłożu filozoficznoprawnym i przyporządkowania ich do poszczególnych doktryn filozofii prawa. To powinno się przełożyć na lepsze rozumienie tła poszczególnych instytucji prawnych, a w konsekwencji także na rozwój kultury prawnej. Stosowanie prawa jest sztuką, która można odnajdywać różne drogi i sposoby przejawiające się w sposobie wykładni prawa – pochodnym względem przyjmowanej przez sędziego filozofii. Stosowanie prawa powinno być również drogą dla społeczeństwa do demokratycznego państwa prawa.

Pragnę wyrazić ogromną wdzięczność Pani Doktor Monice Zalewskiej za poświęcony czas, cenne uwagi oraz nieocenione wsparcie w pracy nad tekstem.

BIBLIOGRAFIA

- Arystoteles. 2012. *Etyka nikomachejska*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Chauvin, Tatiana. 1999. „Sprawiedliwość: między celowością a bezpieczeństwem prawnym. Ewolucja poglądów Gustawa Radbrucha”. *Studia Iuridica* 37: 15–39.
- Crowe, Jonathan. 2019. „Not-so-easy cases”. *Statute Law Review* 40(1): 79–82.
- Fuller, Lon Luvois. 1949. „The case of speluncean explorers”. *Harvard Law Review* 62(4): 616–645.
- Haldemann, Frank. 2005. „Gustav Radbruch vs. Hans Kelsen: A Debate on Nazi Law”. *Ratio Jurisprudence* 18(2): 162–178.
- Kelsen, Hans. 2014. *Czysta teoria prawa*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Kosielińska-Grabowska, Urszula. 2008. „Idea sprawiedliwości u Gustawa Radbrucha”. W *Rozdroża sprawiedliwości we współczesnej myśli filozoficznoprawnej*. Red. Bartosz Wojciechowski, Mariusz J. Golecki. 75–96. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kulesza, Witold. 2013. *Crimen laeae iustitiae odpowiedzialność karna sędziów i prokuratorów za zbrodnie sądowe według prawa norymberskiego, niemieckiego, austriackiego i polskiego*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kurasz, Adriana. 2007. „Czy istnieje prawo naturalne?” *Studia Elckie* 9: 35–51.
- Lipowicz, Agata. 2009. „Formalne i materialne gwarancje niezawisłości sędziowskiej jako element systemu praworządności demokratycznej”. *Homines Hominiibus* 5: 163–170.
- Łętowska, Ewa. 1993. „Dekalog dobrego sędziego”. *Gazeta Wyborcza* (6–7 lutego): 5–8.

- Paulson, Stanley L. 1994. „Lon L. Fuller, Gustav Radbruch, and the ‘positivist’ theses”. *Law and Philosophy* 13: 313–359.
- Radbruch, Gustav. 2009. *Filozofia prawa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sanetra, Walerian. 2010. „Swoboda decyzji sędziowskiej z perspektywy Sądu Najwyższego”. W *Dyskrecjonalność w prawie – materiały XVIII Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr Teorii i Filozofii Prawa*. Red. Wiesław Staśkiewicz, Tomasz Stawecki. 34–52. Warszawa: LexisNexis Polska.
- Widłak, Tomasz. 2016. *Fuller*. Sopot: Horyzonty Filozofii Prawa.
- Widłak, Tomasz. 2019. „Egzemplaryzm sędziowski w literaturze prawniczej na przykładzie *Sprawy Grotolazów L.L. Fullera*”. *Prawo i literatura. Parerga*. Red. Joanna Kamień, Jerzy Zajadło, Kamil Zeidler. 95–107. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Zajadło, Jerzy. Red. 2008. *Co to są hard cases? Fascynujące ścieżki filozofii prawa*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Zajadło, Jerzy. 2016. *Radbruch*. Sopot: Horyzonty Filozofii Prawa.
- Zajadło, Jerzy. 2019. *Minima iuridica Refleksje o pewnych (nie)oczywistościach prawniczych*. Sopot: Arche, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Zajadło, Jerzy. Kamil Zeidler. 2021. *Fascynujące ścieżki filozofii prawa 2*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Zalewska, Monika. 2015. „Czysta teoria wykładni prawa? Hans Kelsen – teoretyk i konstytucjonalista”. *Wykładnia konstytucji. Inspiracje, teorie, argumenty*. Red. Tomasz Stawecki, Jan Winczorek. Wolters Kluwer Polska.
- Zalewska, Monika. 2018. „Does Hans Kelsen’s Pure Theory of Law Support the Rule of Law and Democracy?” W *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie (ARSP-B) 161 The Rule of Law and Democracy*. Red. Hirohide Takikawa. 203–215. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Zirk-Sadowski, Marek. 1998. *Prawo a uczestniczenie w kulturze*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Zirk-Sadowski, Marek. 2011. *Wprowadzenie do filozofii prawa*. Warszawa: Wolters Kluwer.